

СИДІКТЕЛГЕН ОЛАҢАЙ ЧООХТАҒЛАР. Төбй членниг чоохтағлар. Айланыстығ чоохтағлар.

Төбй членниг чоохтағлар

1. Чоохтағның пір сурыға нандырчатхан паза пір сөснең палғалыстығ членнері төбй членнер тіп адалчалар: *Палам, чуртас ана андағ пөзік, пирік, чікім хайа полчаң.* (И. Костяков) — пу чоохтағда **пөзік, пирік, чікім** төбй чарытхылар *хайа* сөснең палғалысчалар; *Ол пісті исторіяа, литератураа, хоос хоостирга үзреткен* (Ф.Бурнаков) — мында **исторіяа, литератураа, хоос хоостирга** төбй толдырығлар сказуемайны чарытчалар. Чоохтағның прай членнері төбй членнер пол полчалар.

2. Чоохтағның төбй членнері **чалғыс** паза **тараңхай** полчалар: *Арығлар, чазылар аралы парчатхан пістің чолыбыс.* — *Аймах-пасха арығлар, чалбах чазылар аралы парчатхан пістің чолыбыс.*

3. Төбй членнер изертис үннең адалчалар. Пічікте союз чох палғалысчатхан төбй членнер запятойнаң чарылчалар.

Төбй членнерні палғалыстырчаң ондайлар

Төбй членнер союз чох, тиңни союзтар, кизегестер паза хозымнар пользыинаң палғалысчалар.

1. **Союз чох** палғалысчатхан төбй членнер: *Апсах үр ниместе ле өрчіліг, часкалыг чазыны тобыра көр турган.* (И. Костяков) — пирілген чоохтағда төбй членнер үн пользыинаң палғалысчалар.

2. **Тиңни союзтар** пользыинаң палғалысчатхан төбй членнер мындағ теелістерні таныхтапча:

а) піріктіріс. Піріктіріс тузалығ төбй членнер **паза** піріктіріс союз пользыинаң палғалысчалар: *Мин аның азахтарын паза холларын сыйбап көргем.* (Н. Доможаков) *Чаа тузында паза аның соондагы хуруг чылларда часхызын өрке иди өөн азых полчаң.* (А. Киль чичаков)

Піріктіріс тузаны ідөк **анаң** союз толдырча: *Пастап сағынып аларға, анаң нүдірерге кирек.* (Г. Топанов) **Анаң** союз соон сүрістіре алысчатхан дейиелерні таныхтапчатхан сказуемайларны піріктіріче.

Піріктіріс тузаны **даа (дее, таа, тее)** кизегестер читірчелер: *Аал істінде аны пілбеен, аны көрбеен улуг даа, кічиг дее кізі чох полган.* (В. Кобяков) **Даа** кизегес төбй членнерні піріктіріче паза олох туста тыыдыс тузаны таныхтапча.

б) тоғырлас. **Че, тізең, а** тиңни союзтар удур-төдір тоғыр тузалығ алай тиңнестірілчеткен төбй членнерні палғалыстырчалар: *Ах хозан күнөрте пірее тымых орында чатча, хараазын, тізең, азых тілепче.* (А. Кильчичаков) *Хулахтары узун нимес, че халбах.* (А. Кильчичаков) *Позы кічиг, а тілліг.* (И. Топоев);

в) пөліс. **Алай, алай ба, нимезе, пірде, пірееде** соон сүрістіре паза алыстыра иртірілчеткен нимелерні алай ба төбй нимелернің піреезі ле

толарын таныхтапчатхан төөй членнерні палғалыстырча: *Хайди полза, пірее пасха кизіде тогынып алай ба мал хадарып чуртир.* (В. Кобяков) *Улуз тағларның үстүнче пірееде хатығ ханаттығ хара хус ханадын тибіретпин учухча, пірееде аалзар чағын учух килче.* (В. Кобяков) *Пірте* уучам минзер харапча, *пірте*, ниме піл полбин, туңмамзар хайбағынча. (И. Топоев)

Айланыстығ чоохтағлар

1. Піреезинзер алай пірее нимезер айланып, адапчатхан сөс алай сөс пірігізі **АЙЛАНЫС** тіп адалча: *Изен, ічемнің хазыңы,* мындох ла чуртапчазың син. (В. Майнашев) *Акай нанчы,* мин пу аалдағы пір хыснаң танызып алдым. (А. Халларов) Айланыстар хығыртығ үннең адалчалар.

2. Айланыс полып, өөнінде аймах-пасха тузалығ адалыстар паза предмет тузалығ пасха даа чоох чардыхтары киректелчелер: *Нөös мағаа изенмин турзың, Питра аға?* (Г. Топанов) *Чахсы чуртаңар, палаларым.* (А. Халларов) *Орта, председатель аргыс.* (Г. Топанов) *Аарлығларым, айланыңар чиріңерзер.* (А. Халларов) Поэтической чоохта, айланыс полып, аңнар, хустар, иб аразындағы мал-хус аттары, тіріг нимес нимелерні адапчатхан сөстер удаа тузаланылча: *Сабааң на сабааң, сапхычаам, сағам оттар нымзахта.* (Я. Тисперекоев) *Пыром таста, чалахай ах хазың, чиит туста сині айбаам.* (В. Майнашев) *Эк, Мойнах адайым, син хыңзыпчазың, мині көзенек өтіре харап.* (В. Майнашев)

3. Айланыстар өөнінде искірчеткен нимее хайығ айландыраға киректелчелер. Оларның полызиынаң чоох танчатхан кизі поэзияның аймахпасха көңнін көзітче:

а) хығыртығны, күстегні: *Эй, Пачонах, Манчыр, тохтадыңар!* (М. Туран) *«Палам, ылғаба!»* —іңезі палазын паарына пазынған. (А. Халларов) Мындағ чоохтағларда сказуемай күстечең наклонениеде киректелче, ағаа хоза междометиелер тузаланылчалар;

б) кизінің көңнін (иркелес, айағ, таңнас, хайхас, тарыныс, хынмааны, чаратпааны паза ан. пасх.): *А син, хынған ағазым, кип-азааң чох, хайди поларзың?* (Г. Кичеев) *Орта, Кайда, мағаа хын.* (В. Шульбаева) *Изен, изен, Хызаң апсах!* (М. Коков) *Э-эк, харындас, амды суғ даа полған полза.* (В. Кобяков)

Кизінің аймах-пасха көңні үн полызиынаң көзиділче, пічікте, тізең, хысхырымның танығнаң алай ба айланыс полып турчатхан сөстің түгенчі гласнайы ікі букванаң таныхталча: *Пеер кил, айо-ол!* (В. Кобяков) *Крза-ан, табырах килдек.* (В. Шульбаева) *Нанчыла-ар, минің туңмам плесет чахсы салча, я.* (М. Коков)

4. Айланыстар удаа хаталчалар: *Іңечегім, паарсах іңечегім, оолаамның пазын сыйбирчыхсың.* (В. Майнашев) *Күннерім минің, күннерім, ойласчатхан күлүк аттар. Чылларым минің, чылларым, табырах ағынның суғлар.* (Г. Кичеев) Хаталчатхан айланыстар чоохтанчатхан кизінің істі-көңнінің синін тыытчалар. Аннаңар оларнаң хада удаа междометиелер, аймах-пасха кизегестер кирек телчелер.

5. Айланыстар **тараңхай** паза **тараңхай** нимес полчалар: *О хайхастыг минің чирім, ам даа чітпеен нымах. (В. Майнашев) Эй, ырах парған агаларым, көні чоохтапчабын мин. (В. Майнашев) Ічечеем, паарсах күнічеем, хайди син чуртап парчазың? (А. Халларов)*

6. Хакас тілінде айланыстың төреміл турчатхан орны чоғыл. Че олох туста, таныхтирға кирек, кізінің көңнін таныхтапчатхан, ідөк хығыртығларда, лозунгтарда, ораторларның чооғында паза удур-төдір алысчатхан пічіктерде киректелчеткен айланыстар өөнінде чоохтағның алнында турчалар. Олар көдіре үннең адалчалар паза оларның соонда сала үр арах тохтағ иділче. Чоохтағның ортызында киректелчеткен айланыстар сала табырах, чабыра хығыртығ үннең адалчалар: *Най чүрексінеме, худагай, чииттерні хайди идербіс. (В. Шулбаева) Ээ, тохта, Ирпин, Тастүйптең хайдаг хабар ағылдың? (М. Туран) Чойланма, Пидо, поэца чойланма. (Г. Топанов)*

Чоохтағның соонда турған айланыстар, оларны чоохтағның ортызында киректелчеткен айланыстарнаң тиннестірзе, сала іле үннең адалчалар: *«Нога іцеңе чарбалыг үгре хайнаттырып албаазың, Акай?» — эрісчелер оолахтар. (А. Халларов) «Хайдаг тадылыгзың, төреен суум!» — чоохтан тур пос алынча чаачы. (Н. Тиников)*

7. Пічікте айланыстар өөнінде запятойнаң чарылчалар, че чоохтағның алнында турчатхан айланыстар көдіре үннең адалчатсалар, хысхырымның танығ турғызылча.

Идер тоғыстар

1. Пазыңар. Төөй членнерні таап, кирек сигнең сиип салыңар, хайдаг чоох чардығынаң пілдірілгенін чоохтаңар.

1. Прай ол хызыл, сарығ өңнернің аразында харағай, тіген, сыбы ағастар постарының көк өңнерінең ибіркі көрімні уламох хоостааннар. 2. Пастап олар ікөлең не ағылах парчатханнар, постарының көңнілерінче чалтанмин чоохтасчатханнар. 3. Ол тағлар, ағастар мині ибіре саринаң хыза пасчатхан осхас пілдірген. 4. Тайғаның аймах-пасха ағазы, сыннаң даа, илбек, пай садха төөй. 5. Төреен чиріне кізі киреенче, өлгенче хынча. 6. Сірер ам даа кічігзер, чирнің үстүн ам даа көргелексер. 7. Хараама көрінчең аалым, андағы туралар, таныс кізілерім, ибіркі тағлар, хости арығ, хорлап ахчатхан кічіг суум. 8. Аның чылығ холлары, паарсах сөстері мині олған тузымзар удаа айландырчалар, өріндірчелер. 9. Көп чыллар мині өскірген ічемнің хай син чახсы ит салғанын мин хачан даа санап, синеп полбаспын. 10. Сағылах — улуғ нимес, ніскечек чылбыраң палығас. 11. Мині сағыпча полар, уғаа тың тарынча полар. 12. Иртен ниме полғанын пілбинчем, ундут салғам. Че хайран ічемнің мині сулғаанын, хучахтаанын хачан даа ундубинчам.

(Д. Чанков)

1. Төөй членнернің палгалысчатхан оңдайларын сизініңер.

2. Төбй членнерні палғалысчатхан сөстерінен хада сығара пазып алыңар, палғалысчатхан ондайларын чарыдыңар. Оларзар сурығ турғызыңар, хайдағ член полчатханын чоохтанар.

1. Чуртаптырлар тайғада, аалычахтарда күстіг тадар кізілер (А.Майтакова)
2. Аннаңар ол аалда хырыс-та быс чох, ынағ чуртачаңнар. (А.Майтакова)
3. Көглиг танычах узубинча, көзенек хаалхазын тохлатча. (А.Тюкпеев)
4. Тигір хуры чарыпча, читі өннең өнненче. (А.Тюкпеев)
5. Ағын суға ол түсче, көйгізерге харасча. (А.Тюкпеев)
6. Ачых чазы өрінче, арығ киині тартынча. (А.Тюкпеев)
7. Ол хыраларға, от сапчаң чирлерге суғ чайдырчаң кооптар хасхан, суғда тоғынчаң теербен пүдірген. (Г.Топанов)
8. Анаң чирінде, пөзік тағда, тигіриб пүдірген. (Г. Топанов)
9. Иң көп ниме пілчеңнер минің пабамның улуғ харындастары — Епифан паза Кузьма. (Г. Топанов)
10. Олар иб аразында тудынчаң нимелер паза аймах чиистер сатчаңнар. (Г. Топанов)
11. Прай ол ниме-нооларны мал паза аң теерлеріне орнасчаңнар. (Г. Топанов)
12. Ол төңнең ибіре чайылчатхан суғлар, көллер, ааллар маңат көрінгеннер. (Г. Топанов)

Литература

1. Чебодаева Л.И. Хакас тілі. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.

2. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.